

ОБҐРУНТУВАННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ У СОЦІОГУМАНІТАРНІЙ НАУЦІ

Ірина ТЕСЛЮК

Copyright © 2013

Актуальність дослідження. Проблема розвитку і формування відповідальності не одне десятиліття цікавить широке коло науковців. На сучасному етапі побудови європейської держави в Україні спостерігається тенденція зростання людського чинника і моральних якостей особистості, серед яких вагоме місце посідає відповідальність кожного за свої дії, вчинки перед оточуючими, принаймні у молоді наявні прагнення до посилення відповідальності за себе, за вдосконалення своєї особистості, за оволодіння високим рівнем професійної майстерності. На жаль, також спостерігається, що не всі готові нести зобов'язання за наше теперішнє і майбутнє, адже уникати обов'язків чи перекладати їх на інших часто набагато легше, аніж виконувати. Тому з'ясування того, чому не для всіх людей відповідальність становить базову якість їхньої діяльності – нагальне питання суспільного повсякдення. А для цього передусім потрібне теоретико-психологічне обґрунтування *особистісної відповідальності* як інтегральної риси-властивості та як новоутворення самоактуалізаційно зорієнтованої індивідуальності.

Метою статті є теоретико-психологічне осмислення базових характеристик, сутності та змісту феномену відповідальності, яке наявне у форматі філософської і наукової думки з давніх часів і до сьогодення.

Виклад основного матеріалу дослідження. У своєму розвитку, формуванні та становленні *категорія “відповідальність”* пройшла тривалий відрізок історичного часу, своїм корінням сягає філософії Давньої Греції, де існували різні підходи до розуміння сутності відповідальності. Так, **Демокріт** [9] (бл. 460–370 роки до н.е.) ставить категоричну вимогу: людина повинна оцінювати свої вчинки не лише з погляду навколишніх, але й з позиції власного

морального відношення. Саме у цей період зароджується розуміння відповідальності як внутрішньої якості індивіда. Також цей мислитель висловлює думку про те, що *моральна відповідальність* є регулятором поведінки людини. Він вважає, що відповідальність – не вроджена якість і не Божа благодать, а продукт культури, результат становлення повноцінної особистості, соціалізації, виховання. Зокрема, останнє повинно здійснюватися через навчання, допитливість дітей, юнаків і дівчат. Це не означає, що основне для людини – багато знати, освіченість має бути не широкою, а всебічною. Дуже важливо у процесі навчання і виховання враховувати природу дитини. Батькам, учителям потрібно формувати відповідальність у дітей із ранніх років. Важливу роль у цьому процесі відіграє трудове виховання, приклад старших. Якщо діти не дотримуються його, то розвиваються аморально.

Для **Сократа** (бл. 470–399 роки до н.е.) відповідальність особистості є невід'ємною характеристикою індивіда, як і доброчесність, благо, справедливість. У вихованні та навчанні він надає перевагу осмисленій діяльності особистості, передусім її меті, потребам, інтересам, мотивам, результатам. Адже перший обов'язок громадянина – мати глибокі знання, власні переконання, зважені думки. Проте ці переконання не повинні розходитися з вимогами, сформульованими у нормах, законах суспільства. В іншому разі не можна чекати від особистості свідомої, відповідальної поведінки. Обов'язок суспільства полягає у забезпеченні громадян гідними людської сутності умовами життя. Розрив між моральними, правовими нормами суспільства і морально-правовою свідомістю індивідів найбільше заважає виконанню відповідальності, завдає особі і громаді шкоди, адже людина за таких умов стає безвідповідальною [20].

Платон (427–348 роки до н.е.) вважав, що більшість людей знаходиться у полоні емоцій і пристрастей, керується у своїй поведінці егоїстичними мотивами, безвідповідальністю, а не істиною, справедливістю і розумом. У його філософській системі потреби, потяги і пристрасті утворюють “пристрасну”, або “низьку” душу, що нагадує стадо тварин і вимагає керівництва зі сторони “розумної і благородної душі” [24, с. 18]. Іdealізм Платона у його філософуванні прагнув пережити попередню традиційну політичну культуру, яка супроводжувалася періодичними війнами, боротьбою за владу. Тому саме він значною мірою визначив долю майбутньої європейської цивілізації з її свободою і відповідальністю суспільства за діяльність влади. Так, ґрунтуючись на ідеї про світ моральних сутностей, відомий мислитель сформулював свою думку так: *від ідеї до дійсності, від належного до суцього*, що справедливо як для суспільства, так і для й особистості. Причому в системі формування відповідальної особистості головною є заборона щодо засобів виховання. Так, він висловлюється за компетентну, непідкупну і сувору цензуру художньої літератури, яку слушно використовувати у виховному процесі. Цензори, на яких покладено морально-правову відповідальність перед законом, державою і суспільством, мають вилучити ті твори, які руйнують моральні чесноти юного покоління.

Для аналізу відповідальності **Аристотель** (384–322 роки до н.е.) застосував *метод діяльності*, який розкриває суспільно актуальне життя індивіда і процес переходу його можливостей у дійсність повсякдення. Природа індивіда розкривається саме в діяльності та реальному процесі спілкування. Але на саму діяльність вирішально впливає душа, яка поєднує розумну та нерозумну складові, взаємодія яких стимулює появу відповідальності. Відтак відповідальність виникає тоді, коли у потрібному напрямку розум узгоджується із почуттями, а останні – із розумом [1].

Отже, уперше уявлення про людську відповідальність сформовані у філософському дискусі Стародавньої Греції. Саме великими грецькими мислителями були відкриті й проголошені засадничі ідеї відповідальності. Але при цьому вони залишалися нерозвинутими і невизначеними, оскільки у Греції люди залишалися жертвами та іграшками богів і тому їх рівень відповідальності залишався низьким. На думку давніх греків, людським світом керують необхідність, фатум, доля (Де-

мокрит). У центрі філософії Сократа мовиться про те, наскільки суспільство та держава повинні реагувати на кожне людське діяння, особливо на соціально шкідливе. Отож сама постановка питання спрямована на проблему *відповідальності*. Платон один із перших звернув увагу на відповідальність людини за свої вчинки, де вона трактувалася як відчуття провини за результати своєї неправильної поведінки. На переконання Аристотеля, моральному індивіду властива потреба прийняти всю відповідальність за прийняті рішення. Моральність же для філософа полягає у тому, що людина, маючи свободу вибору діяти відповідально або ж безвідповідально, живе і діє у рамках норм, поведінки, корисних для суспільства, що й уможливорює благополуччя, яке досягається завдяки доброчесності і щастю громадян.

Для повноцінного розкриття суті феномену відповідальності слушно звернутися до Біблії. Важливо усвідомити, що, вивчаючи Слово Боже, це приносить нам благословення й увідповідальнює нас. Благословення полягає в тому, що ми отримуємо поради для повсякденного життя, а також те, яку любов виявив Бог, віддавши свого Сина для жертви за нас, щоб ми могли мати надію на вічне життя (Івана 3:16) [8]. І потрібно пам'ятати, що на нас лежить відповідальність вивчати Біблію і серйозно ставитись до написаного в ній: “Сину мій, не забудь ти моєї науки, і нехай мої заповіді стережуть твоє серце” (Проповістей 3:1) [8]. Більшість може вважати Біблію просто писанням людини, але є підстави з упевненістю обстоювати те, що “Бог правдивий, навіть якби кожна людина була неправдива” (Римлян 3:4) [8]. Нехай Божа мудрість керує нашим життям. “Надійся на Господа всім своїм серцем... Пізнавай ти Його на всіх дорогах своїх” (Проповістей 3:5, 6) [8]. Таке ставлення до Слова Божого свідчить про мудрість і справляє благотворний вплив на наше життя і тепер, і всю неозору вічність. Весь Старий Заповіт червоною стрічкою пронизаний вказівками про *відповідальне ставлення* людини до тварини і рослини: “Коли трапиться тобі в дорозі пташине гніздо на якомусь дереві або на землі з пташенятами або яйцями, і мати сидить на пташенятах чи яйцях, не бери матері з маленькими, ти мусиш пустити на волю матір, а пташенят можеш взяти для себе. Щоб тобі було добре й ти довго жив на світі.” (Второзаконня 22, 6–7) [8]; “Коли побачиш осла ненависника твого, що лежить під тягарем, гляди, не покидай його,

а допоможи йому підвестися” (Вих. 23.5) [8]. Також Біблія нагадує нам, що Земля є дарунком для всіх живих істот, для всякої тварини живої та усякого створіння (пор. Буття, 9, 16–17) [8]. Людина мешкає на землі разом з іншими створіннями, але створена на образ і подобу Божу, в особливий спосіб, щоб їх доглядати і володіти ними (Бут. 2.15) [8]. Отже, це означає, що людина несе відповідальність перед Богом: має оберігати його земні витвори і своєю творчою працею удосконалювати їх. Роду людському довірено охорону краси, різноманітності та інтегральності природи. Також святе Письмо попереджає людину, що через її непослух Божій волі і безвідповідальність за створіння руйнуватиметься як її життя, так і навколишнє середовище (Лев. 24, 15–22) [8].

Проблематика відповідальності активно розроблялась у німецькій класичній філософській думці. Так, одним із перших серед філософів, котрий використав уже у XIII столітті термін “відповідальність”, був філософ-педагог **Іммануїл Кант** (1724–1804). Він визначав відповідальність як міру обов’язку у складній проблемі виховання – поєднання закону примусу із здатністю користуватися своєю свободою. Відомий філософ із позиції концепції “чистого розуму” справжньою *інстанцією відповідальності* визначає не державу, а підставу абсолютного морального закону. Цей абсолютний моральний закон втілюється у *людській совісті*: “... совість є внутрішній суддя над усіма вільними вчинками, ... совість повинна мислитися як суб’єктивний принцип відповідальності перед Богом за свої діяння; уявлення відповідальності утримується в моральній самосвідомості” [17]. Отже, у І. Канта совість – це *суб’єктивний принцип відповідальності*, а його об’єктивною стороною є *категоричний імператив* як безумовна примусова вимога, що не допускає заперечень, обов’язкова для всіх людей, незалежно від їх походження, становища, обставин. Цей імператив, як і “золоте правило”, стверджує особисту відповідальність людини за свої діяння, вчить не робити іншому того, чого не бажаєш собі.

В етиці німецького філософа **Г.-В.-Ф. Гегеля** (1770–1813) ґрунтовно аналізується діалектична взаємодія основних категорій моральної свідомості – умисність і провина, намір і благо, добро і совість. Дійсність моральності відображена у вчинках та їх наслідках. Як суб’єкт діяльності, котрий має наміри, особистість несе моральну відповідальність за намір, оскільки

наслідки у всьому їх обсязі не можуть бути передбачені. Також видатний філософ наголошував, що суб’єктивне та об’єктивне у *відповідальному вчинку* особистості не мають протистояти одне одному, адже відповідальність – це соціальна форма абсолютного духу, яка взаємопоєднує ідеальне та реальне. Він зазначав, що відповідальність розвивається послідовно, а тому справжня відповідальна діяльність індивіда можлива лише у вільному суспільстві, котре пов’язує людей обов’язком і достатністю, і чим міцніший цей зв’язок, тим вільніша людина. Однак вона вільніша не у значенні “роблю, що забагнеться”, а у сенсі досягнення суті, виконання справи, самореалізації.

Значний внесок у дослідження феномену людської відповідальності зробив наш видатний співвітчизник, філософ **М.О. Бердяєв** (1874–1948), котрий вважав, що без відповідальності неможливе становлення незалежної держави, творення основ громадянського суспільства, формування нового підходу до визнання прав, свобод та обов’язків людини і громадянина, формування суспільної моралі. Відповідальність у його витлумаченні – це перш за все – *духовний аристократизм*. У давні часи до нашої ери лише раби або плебеї мали право жити безвідповідально. Але і в сучасному світі також спостерігається той факт, що більшість людей вибирають життя без відповідальності, адже за них приймають рішення інші: який шлях вибрати у житті, як чинити у різних життєвих ситуаціях. Проте тут є й інший бік даної проблеми, що виявляється у тому, що безвідповідальність спричиняє втрату незалежності, деградацію суспільства, повертаючи людство у первісні роки, перетворюючи людину на раба. Більше того, відповідальність, зауважує мислитель, – це щонайперше *самовідповідальність*, адже як можна відповідати за інших, якщо ти не здатний відповідати за себе – свої погляди, слова, вчинки. Тільки самовідповідальна людина спроможна брати повну відповідальність за інших людей. Але це зовсім не означає видавати себе за абсолютного Володаря чи вирішувати, хто має жити, страждати і формуватися як особистість [5]. Для М.О. Бердяєва особистість у людині протистоїть її сутності, а Христос – ось той образ, який найбільше характеризує особистість. Особистість – “завжди конкретна, неповторна, зосереджує у собі всю повноту буття”, в ній відбувається містичне народження у людині Бога. Отож відомий любомудр визначає особистість не як

частину суспільства, а навпаки, суспільство, на його переконання, – лише частина або аспект особистості. У філософії того часу категорійне поняття “відповідальність” розглядається у неподільній єдності з категорією “свобода”, що найповніше, передусім в екзистенційно-стохастичному форматі філософування, розкрито саме М.О. Бердяєвим: свобода людини як суб’єкта полягає у тому, щоб стати особистістю, а для цього потрібно припинити жити, орієнтуючись тільки на зовнішні принципи, але й бути самим собою і нести відповідальність за свій вибір, насамперед перед самим собою; відповідальність виникає як результат здійснення необхідного та обов’язкового стосовно відносно вільного вибору шляхів досягнення мети [6].

Отже, самовідповідальність, за філософемою М.О. Бердяєва, – це одухотворена складова свободи справжньої людської особистості. Її проявом як власне відповідальності за свої вчинки, погляди, слова є *самопожертвування*, котре олюднює саму людину справжньою богонаступністю і перетворює її в цілісну, відповідальну особистість, яка вже не замкнена у собі, бездуховна постать, а повноцінна *індивідуальність*.

Вагомий внесок у розуміння феномену відповідальності на сучасному етапі розвитку гуманітарної культури здійснив німецько-американський філософ Ганс Йонас (1903–1993). Його теорія побудована на розумінні відповідальності як категорії, що спрямована у майбутнє та проголошена найвищою моральною цінністю XXI століття. Мислитель стверджував, що “відповідальність пов’язана з багатьма обов’язками і може існувати незалежно від якоїсь провини” [16, с. 141–145]. Іншими словами, відповідальність є сталим явищем, а не проявляється лише у випадку настання певної провини. Їй притаманні такі головні характеристики, як безперервність і всеосяжність, хоча найголовніше, що її здійснення не може припинятися чи виникати у безпосередніх діяннях особистості, вона або присутня, або ж відсутня.

Г. Йонас виділяє й вивчає ті типи відповідальності, що є найбільш поширені в суспільстві: природна і штучна, легальна і моральна, горизонтальна і вертикальна, відповідальність “за” та “перед” [16]. Природна відповідальність виникає фізичним шляхом, є постійною і незалежною від будь-якої попередньої згоди. Договірна – це така відповідальність, котра визначається змістом, по-

передньою домовленістю, завданням, часом, дорученням; її прийняття уможлиблює відмову від неї [16, с. 147].

Легальна або зовнішня – це та відповідальність, що встановлена на рівні закону, а моральна належить до більш внутрішніх, адже сутнісно охоплює почуття провини, покаяння і водночас готовність до їх спокутування, котре більшою чи меншою мірою супроводжує життєповсякдення суб’єкта вчинку. Вертикальна відповідальність за своїм суб’єктом наповнення є всеосяжним, необмеженим психосоціальним утворенням, поширюється на все, що потребує піклування. Відповідальність “за” і “перед” – найважливіші різновиди, що характеризують її два взаємопов’язані значення: відповідальність “за” когось чи “за” щось, у тому числі й “за” власні вчинки, “за” наслідки своєї діяльності чи “за” бездіяльності та відповідальність “перед” кимось – рідними, навколишніми людьми, суспільством, Богом. Для філософеми Г. Йонаса, відповідальність “за” є більш важливою порівняно з відповідальністю “перед”. Образом першої, скажімо, є відповідальність за дитину, яка не може захищати та відстоювати особисті права. Але безпомічна дитина також повинна відчувати себе в безпеці. І тут Г. Йонас звертається до відповідальності, яка викликана не формальним законом, а *почуттям відповідальності* [16, с. 383].

Поряд із названими, на думку мислителя, існують ще два типи відповідальності, які заслуговують розгляду та аналізу, це – батьківська та політична. Якщо батьківська є першоджерелом усіх проявів відповідальності [16, с. 157], то політична здійснює вплив на формування своїх громадян через різні установи й заклади, що знаходяться під їх компетенцією та наглядом. Саме так реалізується політика у сфері виховання. Окрім того, державні установи контролюють процес виховання й за потреби втручаються у його перебіг, наприклад, коли треба захистити дітей від своїх батьків, примусити їх до виконання сімейних обов’язків чи позбавити батьківських прав, надати особливу допомогу, якщо батьки не в змозі це зробити. Все більше й більше батьківська відповідальність переноситься на державну. Відбувається трансформація й перехід одного виду відповідальності в інший [16, с. 158–159]. Отож названі два види поєднують між собою всі можливі різновиди та прояви відповідальності.

До того ж, за Г. Йонасом, існують три основні елементи, які розкривають зміст,

спільність та відмінність батьківської і політичної відповідальності – всеосяжність, безперервність, майбутнє. Розглядати їх слід саме у такому порядку, тому що кожен наступний елемент є логічним продовженням попереднього. Скажімо, всеосяжність обов'язків виявляється через обидва вищевказані види відповідальності (батьківську та політичну), які розповсюджуються на все життя їхніх об'єктів й охоплюють сферу потреб та інтересів – від найвищих до буденних. Так, батьки несуть відповідальність за дитину, спочатку за її фізичний розвиток, потім за соціальний і духовний. Тому зміст батьківської відповідальності – це життя дитини, піклування про її благо, *тобто про її щастя, про повноцінну щоденну мислєдіяльність*. Те ж саме маємо і з політичною відповідальністю: державний діяч, політик, урядовець, президент країни під час своєї роботи підпорядковується одній спільній меті – всеосяжній відповідальності за благо свого народу, тобто піклується про загальне суспільне благо [16, с.158].

Важливим елементом, характерним для батьківської та політичної відповідальності, Г. Йонас вважає безперервність, яка є логічним наслідком, продовження всеосяжності. Оскільки життя предмета відповідальності не припиняється, то ні батьки, ані уряд не мають права давати собі у цій справі відпочинок, звідси – важливість забезпечення безперервності існування даної характеристики відповідальності. Всеосяжність та безперервність відповідальності тісно переплітаються одна з одною. Але політична обов'язковість має більш розширений часовий простір, який сягає далеко в минуле та охоплює майбутнє. І це зрозуміло чому. Відповідальність має тісний зв'язок з майбутнім, тому від того, який рівень відповідальності буде присутній у нашій діяльності, вчинках, й залежить урешті-решт якість новоприйдешнього. Кожного дня люди турбуються, що чекає їх завтра, яким буде наступний день. Але коли йдеться про відповідальність та майбутнє, то тут уже вирішальними є зовсім інші виміри. Майбутнє – спільний предмет спрямованих дій особистісної відповідальності, тих, хто завжди опікуються ближнім. Це – сфера майбутнього передбачення, тоді як інше належить до непередбачуваного внаслідок різноманітних причин, головними серед яких є невідомі об'єктивні обставини, свобода життя і спонтанність [16, с. 165–167]. Тому *принцип відповідальності* становить основний моральний імператив майбутнього і має бути

покладений в основу етики й стати для особи основним важелем життєдіяльності. Важливість осягнення відповідальності кожного громадянина перед майбутнім оцінюється за наслідками своєї діяльності або ж бездіяльності, вчинковими актами збереження повсякдення. Досягнення такого рівня відповідальності, коли особистість несе відповідальність за свої вчинки і розуміє, що від неї залежить і яке майбутнє її чекає, головню уможлиблюється через виховання самовідповідальності та вимогливості до себе. Відтак очевидно, що теорія відповідальності Г. Йонаса вказує на переважання аксіологічного вектора в розумінні природи даного феномену, і свідченням цього є проголошення відповідальності найвищою моральною цінністю особистості.

Натомість К.О. Абульханова-Славська обґрунтовано доводить змістову спорідненість понять “відповідальність”, “ініціативність”, “самостійність”. Вона визначає відповідальність як самостійне, добросовісне здійснення обов'язковості у межах і формах, які визначає сама особистість. На її думку, “критерієм повноти прийняття особистістю відповідальності є узгодженість нагальності з бажанням і потребами особистості, а відтак і з ініціативою у здійсненні справи” [3, с. 113]. До важливого показника відповідальності названа дослідниця відносить таку якість, як самостійність. Вона проводить чітку межу між людиною-виконавцем і *відповідальною особистістю*, яка бере на себе вирішення життєвих завдань незалежно від наявності чи відсутності зовнішнього контролю, примусу чи тиску. Тому така особистість, крім того, виявляє впевненість у своїх силах під час виконання як буденних завдань, так і справи життя. Вона легко справляється з вимогами суспільства, узгоджує їх із власними бажаннями. Загалом же доводиться, що відповідальність виникає там, де соціум довіряє особистості, а там де немає довіри, відповідальними можна назвати лише окремі, суб'єктно збагачені та особистісно просякнуті види діяльності [3].

Відповідальність органічно пов'язана зі свободою прийняття рішень, із виборами цілей і способів, методів і стилів її досягнення. Свобода особистості означає життя за своїми принципами, самодостатність і відповідальність за цей вибір перед самим собою і за власну долю, за свій розвиток і самореалізацію, за вистраждане вміння слухати власну совість. Отож свобода й відповідальність взаємно зумовлюються: чим більше особистість прагне бути

вільною, тим більшу відповідальність вона має покласти на себе, і водночас свобода, котра позбавлена відповідальності, переростає у свавілля, а відповідальність, позбавлена свободи, перетворюється у засіб пригнічення особистісного джерела у людині. А це означає, що відповідальність неможлива без таких важливих психологічних рис-властивостей, як ініціативність, самостійність, упевненість, внутрішня свобода, що допомагають окремій особі самореалізуватися і стати повноцінним членом суспільства.

К.К. Муздибаєв у 1990-х роках пропонував авторську концепцію вказаного упередження, згідно з якою відповідальність – це така психологічна якість, що характеризує соціальну типовість особистості, котра формується у процесі її соціалізації. Даючи характеристику поняття “відповідальність”, він висвітлює головні ознаки, а саме пунктуальність, точність у виконанні обов’язків, готовність відповідати за наслідки своїх дій, чесність, справедливість; емоційні риси – здатність до співчуття, чуйність до чужого горя і радості; вольові чесноти – сміливість, наполегливість. *Відповідальна особистість* є витриманою, комунікабельною, спокійною, лояльною до групових стандартів і добросовісна у виконанні своїх обов’язків. Вивчаючи психологічні особливості відповідальності, цей науковець також звертає увагу на виняткову роль соціального впливу у її формуванні: людина орієнтує свою поведінку на реакцію і поведінку інших людей; чим більша кількість учасників подій, тим менше почуття особистісної відповідальності і більше відчуття, що відповідальність розподіляється між усіма. Звідси очевидно, що сприйняття особою того, що доля іншої людини залежить саме від неї, й пробуджує особистісне почуття відповідальності [23].

К.К. Муздибаєв описав прояви відповідальності людини у різноманітних життєвих ситуаціях, виокремив взаємозв’язок психічного стану тривоги і відповідальності та довів, що цей стан зумовлений почуттям відповідальності за когось чи за виконувану справу, а коли присутня байдужість, то це вказує на нерозвиненість вказаного почуття [23]. Окрім морального ставлення до інших людей, відповідально до їхньої гідності в особистісному форматі психодуховного світу окремої особи наявне *відповідальне ставлення до себе*. Це передбачає не лише її захист у перебігу міжособистісної взаємодії, а й утілення своїх можливостей, зростання упевненості та самореалізованості. У будь-якому разі внутрішня

відповідальність особистості слугує засобом самоконтролю і саморегуляції її власної діяльності. Відтак відповідальність, за концепцією Муздибаєва, – це результат інтеграції всіх психологічних функцій особистості, що охоплює оцінку власних ресурсів, об’єктивне сприйняття навколишнього світу, емоційне ставлення до належного, актуалізація вольового потенціалу.

У *концепції відповідальної поведінки М.В. Савчина* (нар. 1950) [28] відповідальність трактується як смислове утворення особистості, як загальний принцип співвіднесення мотивів, цілей і засобів життєдіяльності, що не зводиться до правил або кодексу поведінки, не є конкретним мотивом чи їх сукупністю. У тому чи іншому вигляді цей *смисловий принцип* реалізується в кожній новій конкретній життєвій ситуації. В одних випадках це буде прийняття обов’язку, обов’язкового з-поміж різних варіантів внутрішньої позиції та поведінки, в інших – оцінка, відсіювання чи добір засобів досягнення цілей, виконання забор’язань, у ще інших – зміна або зміцнення цілей. Завдяки відповідальності можливі також і припинення самої діяльності чи поведінки, незважаючи на їх успішний перебіг, і зміна обсягу відповідальності. Відповідальність – це також прояв різнопланової активності, однією з найбільш загальних властивостей особистості, котра поєднує у собі компоненти емоційно-мотиваційної, когнітивної та діяльнісно-поведінкової сфер, у яких вона цілісно виявляється як суб’єкт внутрішньої чи зовнішньої дії, поведінки і вчинення. М.В. Савчин, характеризуючи *загальні та специфічні механізми відповідальності*, підкреслює, що до перших належать “саморегуляція мотивації та поведінки, свідомість і моральна самосвідомість як особистісні риси людини, а до других – зараження, наслідування інших, ідентифікація, емпатія, усвідомлення та саморегуляція” [29, с. 7–62]. Причому відповідальність традиційно вивчається із різних підходів, серед яких найбільш розробленими є три: гносеологічний, аксіологічний та онтологічний, що потребує окремого дослідження. Натомість із сказаного очевидно, що відповідальна поведінка є однією із найвпливовіших, загальних, фундаментальних властивостей особистості, у якій поєднується її інтелектуальні, мотиваційні, емоційно-вольові, поведінкові ресурси [26–29].

У психологічній *концепції особистісної відповідальності О.Є. Фурман (Гуменюк)* (нар. 1972) аргументовано виділяє чотири

компоненти відповідальності: а) *когнітивний* як усвідомлення особистістю самого предмета відповідальності, її інстанції, оцінювання себе як суб'єкта відповідального життєдіяння у єдності самопізнавальної саморегулятивної функції; б) *емоційно-мотиваційний* як поєднання окремих психічних станів і почуттів, котрі виникають під впливом певного ставлення до прийнятих у суспільстві потреб, принципів, інтересів [3], а також її готовність до певної поведінки, діяльності, вчинків; в) *поведінково-вольовий* як діяльне чи вчинкове здійснення особистістю покладених на неї обов'язків, вимог, завдань і водночас як її здатність самостійно відповідати за якість отриманого результату; г) *морально-духовний* (за концепцією цієї дослідниці [15]), – це багаторівнева психодуховна самоорганізація людини як особистості та індивідуальності, що збагачує її досвід, є джерелом виникнення духовно-сенсових станів – глибин внутрішнього Я як психоформ його саморозвитку, передбачає персональну самореалізацію на основі віри, любові, творчості, де духовність – головна сила сфери несвідомого, котра обстоє пізнання себе через усвідомлене прийняття кожною відповідальною особистістю психодуховних смислообразів – свободи, справедливості, добра, корисності, толерантності тощо.

ВИСНОВКИ

1. У період розвитку давньогрецької філософії моральність людини-громадянина відокремлюється від її громадського та політичного життя, що відповідно, впливає на розуміння відповідальності особистості як перед суспільством, так і перед власною совістю. Перші моральні норми проявляли себе в “табу”, які є засобами приборкування розвитку індивідуальності і водночас які спричиняють виникнення елементів відповідальності – розважливої поведінки, почуття провини, докору совісті. Виокремлюється відповідальна поведінка як певний процес і результат взаємостосунків індивіда і суспільства. Порушник табу відчуває себе відповідальним, тому що його хвилює, чи не завдають його дії і вчинки шкоди навколишнім.

2. Відповідальність – одна із найважливіших психологічних якостей особистості, котра в теперішній час стає провідною морально-вольовою рисою, оскільки від неї залежить як добробут, так і майбутнє людини, групи, етносу, нації. Інакше кажучи, відпо-

відальність – це загальний знаменник людяності, стратегема виживання людства.

3. Узагальнення психологічних досліджень відповідальності, проведених зарубіжними і вітчизняними науковцями з давніх часів і до сьогодення, дає підстави стверджувати, що відповідальність – це складне і багатоформатне психодуховне утворення, провідна морально-вольова якість людини, яка характеризується багатством її форм, складових компонентів. Зокрема, відповідальність виявляється у характері і почуттях, свідомості і самосвідомості, різних видах діяльності та спілкування; слугує засобом самоконтролю і саморегуляції діяльності; демонструє моральну зрілість і вчинкову довершеність особистості. Вона є однією з найважливіших властивостей людини, тому що, беручи на себе відповідальність, та самореалізовується і стає повноцінною особистістю, що вказує на її внутрішню обов'язковість та наявність розумних форм і способів виконання добровільно прийнятих нею зобов'язань.

4. У вітчизняній психології заслуговують на детальне вивчення, теоретичне та емпіричне збагачення три найбільш методологічно обґрунтованих концепції: а) психологічної відповідальності К.К. Муздибаєва, б) відповідальної поведінки М.В. Савчина і в) особистісної відповідальності О.Є. Фурман. При цьому, зважаючи на повноту мислєдіяльнісного зреалізування вимог принципів кватерності, розвитку, духовності і самоспричинення, для нас евристичністю характеризується остання, що потребує окремого аргументованого дослідження.

1. Аристотель. Собрание починений: пер. с древнегр.: в 4-х т. / Аристотель; общ. ред. А.И. Доватура. – М.: Мысль, 1983. – С. 375–644.

2. Абульханова-Славская К.А. Личностные механизмы регуляции деятельности // Проблемы психологии личности (советско-финский симпозиум). – М.: Наука, 1982. – С. 92–98.

3. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / Ксения Александровна Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 196 с.

4. Абульханова-Славская К.А. Типология активности личности // Психологический журнал. – 1985. – Т. 6, № 5. – С. 3–18.

5. Бердяев Н.А. О назначении человека / Н.А. Бердяев. – М.: Республика, 1993. – 383 с.

6. Бердяев Н.А. Самопознание / Н.А. Бердяев. – М.: Книга, 1991. – 444 с.

7. Бердяев Н.А. Творчество и объективация / Н.А. Бердяев; сост. А.Г. Шиманского, Ю.О. Шиманской. – Мн.: Экономпресс, 2000. – 304 с.

8. Біблія, або Книги Святого письма Старого й Нового Заповіту / переклад проф. Івана Огієнка. – Українське Біблійне Товариство, 2002. – 1375 с.

9. Кремень В.Г., Ільїн В.В. Філософія: мислителі, ідеї,

концепції: [підручник] / В.Г. Кремень, В.В. Ільїн. – К.: Книга, 2005. – 528 с.

10. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2005. – 1728 с.

11. Видатні персони Стародавнього світу. – К., 1996.

12. Гегель Г. Наука логіки / Г.-В.-Ф. Гегель. – М.: Наука, 1970. – Т.І. – 312 с.

13. Гегель Г. Работы разных лет: В 2-х т. / Г.-В.-Ф. Гегель. – М.: Наука, 1971. – Т. 2. – 1300 с.

14. Гуменюк О. Психологічний аналіз громадянської відповідальності особистості / О.Є. Гуменюк // Психологія і суспільство. – 2007. – № 4 (30). – С. 81–92.

15. Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції: [навч. пос.] / О.Є. Гуменюк. – Тернопіль: Економічна думка, 2004. – 310 с.

16. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Ганс Йонас. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.

17. Кант І. Критика чистого розуму / І. Кант. – М.: Мысль, 1994. – 591 с.

18. Кант І. Критика чистого розуму: Пер. з нім. та прим. І. Бурковського. – К.: Юніверс, 2000. – 504 с.

19. Ложкін Г. Поняття відповідальності в історико-філософському дискурсах / Г. Ложкін, О. Лазоренко // Психологія. – 2003. – №4. – С. 61–74.

20. Митрошенкова О.А. Філософія: Учеб. пос. – М.: Гардарики, 2002. – 655 с.

21. Мораль и этическая теория. – М.: Наука, 1974. – 342 с.

22. Моральний вибір та відповідальність особистості // Етика: Навч. посібник / за ред. В.О. Лощового. – К., 2002. – С. 101–112.

23. Муздыбаев К.К. Психология ответственности / К.К. Муздыбаев. – М.: Наука, 1983. – 240 с.

24. Платон. Сочинения: В3-х т. – М., 1970. – Т.3. – Ч. 1. – 546 с.

25. Психологія особистості: Словник-довідник / За ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.

26. Савчин М.В. Проблеми вивчення відповідальності як соціально-психологічної якості людини / М.В. Савчин // Педагогіка і психологія. – Вісник АПН України, 1994. – № 4. – С. 30–37.

27. Савчин М.В. Про типи відповідальності людини // Система цінностей як регулятор педагогічної взаємодії: Тези доповідей наук.-практ. Конф. – Київ-Дрогобич, 1994. – С. 28–29.

28. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки. – К.: Україна-Віта, 1996. – 130 с.

29. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки: [монографія] / Мирослав Васильович Савчин. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 280 с.

30. Свєчаревська В. Проблема психологічної структури відповідальності особистості // Вітакультурний млин. – 2007. – Модуль 6. – С. 33–38.

31. Словник синонімів української мови. – К.: Наукова думка, 2001.

32. Словарь практического психолога / сост. С.Ю. Головин. – Мн.: Харвест, 1998. – 800 с.

33. Словарь по этике / под редакцией Гусейнова А.А., Кона И.С. – М., 1989. – 232 с.

34. Теслюк І.В. Особистісна відповідальність соціального працівника: постановка наукової проблеми / Ірина Теслюк // Вітакультурний млин. – 2010. – Модуль 12. – С. 47–49.

35. Фурман А.В. Психодидактична експертиза модульно-розвивальних підручників: [монографія] / А.В. Фурман, А.Н. Гірняк. – Тернопіль: Економічна думка, 2009. – 312 с.

АНОТАЦІЯ

Теслюк Ірина Василівна.

Обґрунтування проблематики відповідальності особистості у соціогуманітарній науці.

У статті з теоретико-психологічної позиції проаналізовані основні віхи становлення *категорії відповідальності* у працях відомих філософів і психологів протягом тривалого відрізка історичного часу – від давньогрецької філософії і до сучасної психологічної науки. Висвітлені відрефлексовані науковою думкою типи, компоненти, види, механізми та інші характеристики феномену відповідальності, що найпоширеніші у суспільному повсякденні.

Ключові слова: *особистість, відповідальність, безвідповідальність, самовідповідальність, свобода, совість, учинок, ініціативність, відповідальна поведінка, компоненти відповідальності, особистісна відповідальність.*

АННОТАЦІЯ

Теслюк Ірина Васильівна.

Обоснование проблематики ответственности личности в социогуманитарной науке.

В статье из теоретико-психологической позиции проанализированы основные вехи становления *категории ответственности* в трудах известных философов и психологов в течение длительного отрезка исторического времени – от древнегреческой философии и до современной психологической науки. Освещены отреллексированные научной мыслью типы, компоненты, виды, механизмы и другие характеристики феномена ответственности, что наиболее распространены в общественной повседневности.

Ключевые слова: *личность, ответственность, безответственность, самоответственность, свобода, совесть, поступок, инициативность, ответственное поведение, компоненты ответственности, личностная ответственность.*

ANNOTATION

Tesliuk Iryna.

Substantiation of the Issues of Personality's Responsibility in Socio-Humanitarian Science.

In the article from theoretic-psychological position the main stages of development of the category of responsibility in works of outstanding philosophers and psychologists during a long period of time – from ancient Greece philosophy to modern psychological science, have been analyzed. The types, components, kinds, mechanisms and other characteristics of the phenomenon of responsibility have been revealed.

Key words: *personality, responsibility, irresponsibility, self-responsibility, freedom, conscience, act, initiatives, responsible behavior, components of responsibility, personal responsibility.*

Надійшла до редакції 10.03.2013.